

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1993.1.04>

Liivi AARMA*

KOLME SAJANDI VANUSED EESTI AABITSAD

Tänaseks võib eesti aabitsa uurimise kokku võtta kuj kuuekümmne aasta vanuse aabitsaloo. Selles on 17. sajandi lõpul väljaantud aabitsate kohta kujunenud peaaegu samasugune arvamuste vastasseis, nagu see oli Põhja- ja Lõuna-Eesti aabitsate koostajate vahel kolmsada ja enam aastat tagasi. Põhja-Eestis, s. o. Tallinnas kaitsti järjekindlalt senist saksa-pärast kirjaviisi, mistõttu Tartu Rootsi-aegse eesti koolmeistrite seminari juhataja Bengt Gottfried Forseliuse (u. 1660—1688) uus, eestipärane kirjaviis sattus siin Eestimaa konsistooriumi esindajate ägedate rünnakute alla. Leppimist Bengt Gottfried Forselius ei näinudki.

Tänapäeval on asjasse pühendamatuil ja uurijail raske oma seisukohti kujundada ja põhjendada, sest 1928. aastal leitud viiest aabitsast (siiani ka vanimateks aabitsateks jäänud, sest uusi leide pole lisandunud) asuvad kaks Lundi Ülikooli raamatukogus (kokkukõidetult, trükiaastaks 1694 ja 1698) ja kolm Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus (kaks teineteisega sarnast kokku kõidetult, mõlema trükiaasta 1741; kolmas — neist mõneti erinev — eraldi, ilma ilmunisandmeteta). Nende aabitsate uurimisel on tehtud märkimisväärne töö, millest ülevaatlikult allpool.

Senine uurimistöö

1928. aastal leidis läti kirjandusteadlane Janis Sehwers (Zevers) Lundi Ülikooli raamatukogust kaks ülalmainitud eestikeelset aabitsat, mis on trükitud Riias kuningliku raamatutrükali Johann Georg Wilckeni (?—1702) trükikojas. Aabitsatest üks on põhja-, teine lõunaeestimurde-line.¹ Lundist hangiti koondekõide 1929. aastal Tartusse ja aabitsad avaldati Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetistes (16. kd.).² 1929. aasta kevadel läkitati Kopenhaageni Kuninglikust Raamatukogust Tartu Ülikooli raamatukogule eestikeelne trükiteos, mille olemasolust seni teated puudusid. See oli väikeses (9×15 cm) formaadis ilmunud, 32-leheküljeline (sign. A-B₈) aabits-katekismus põhjaeesti murdes. Raamatu sisekaanel oli raamatukogu märkus: *En Reval-Estisk A. B. C. og. Catechismus. Spr. 66 425*. Tiitelleht, seega siis pealkiri ja teated ilmunispaiga ja -aja kohta, raamatul puudusid. Aabits lähetati Tartusse kui 1741. aastal ilmunud trükis.³

* Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Estonia pst. 7, EE-0105 Tallinn, Estonia.

¹ Saareste, A. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. — Äratrükk «Eesti Keelest», 1929, 3—4, 1—17.

² Forseliuse aabitsad. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. Välja andnud A. Saareste ja R. Cederberg. — Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised. XVI. Tartu, 1925—1931, 246—252.

³ Saareste, A. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, 10.

Lundi kaht aabitsat ja Kopenhaagenist lähetatud üht aabitsat nägi Tartus oma silmaga keeleteadlane A. Saareste 1929. aasta kevadel. Kaht Kopenhaagenis kokkukõidetud aabitsaraamatut tema ei näinud. Teades ka viimati nimetatud aabitsate väljaandmise aega ekslikult — 1791. aasta — ei pidanud ta vajalikuks neid raamatuid uurida, kuid kirjutas nende kohta järgmist: «Esimene aabits on seitsmeleheline, millel tiitelileht puudub, seega pealkiri, trükkimiskoht ja ilmumiskoht on teadmatud. Sellega kokku on kõidetud veel teine, üheteistkümmeleheline aabits, trükitud Riias Samuel Lorentz Frölichi juures a. 1791. Välimuse järgi otsustades olevat eelmisegi aabitsa ilmumiskoht sama. Mis murdelises keeles aabitsad kirjutatud, pole kahjuks teada. Kuigi needki teosed on vanemad kõige vanemast tänini alalhoidunud eestikeelsest aabitsast, nimelt O. W. Mäsi teosest «ABD ehk Luggemisse-Ramat Lastele, kes tahavad luggema õppida» a. 1795 on nende keeleline ja üldisemalt ka kultuurilooline tähtsus muidugi märksa väiksem kui mõlemal 17. sajandi lõpu (B. G. Forseliuse) aabitsal.»⁴

Tegelikult on Kopenhaageni koondkõites viimasel lehel väljaandmise aastaks 1741 ning Samuel Lorentz Frölich oli Riia trükikoja omanik aastast 1714 kuni oma surmani aastal 1762.

1929. aastaks olid avastatud kõik viis varem tundmata aabitsat, millest tollane aabitsate põhiuurija A. Saareste oli näinud kolme. Ta tegi kindlaks, et Lundist leitud aabitsad (üks põhja-, teine lõunaestimurdeline) on ühe ja sama autori tööd, sisult ja välimuselt väga sarnased, keele väärtuselt ja õigekeelsuselt ühel tasemel, õigekirjutuselt isegi identsed. Samas asus A. Saareste autorit otsima ja leidis, et esimene kindlam teade eestikeelsete aabitsate ilmumise kohta on 1715. aasta «Uue Testamendi» väljaande eessõnas, kus kõneldakse Forseliuse aabitsast. Viimasest oli autor talurahva paremaks lugema õpetamiseks tähti välja jätnud ning õigekirjutust palju muutnud. A. Saareste publitseeris arhiivist leitud protokoll, mis valgustas Forseliuse keelereformide käsitlemist Eestimaa konsistooriumis 12. jaanuaril 1687. Protokollis on kirjutatud, et senini on talupojad õnnelikult lugema õpetatud, ilma et oleks vaja olnud teha selliseid suuri uuendusi, näiteks tähtede teisiti nimetamine, aabitsast mõnede tähtede nagu *c*, *f*, *q*, *v*, *x*, *y*, *z* ja kõigi versaalide (suurtähtede) väljaheitmine, kiiruga teiste uute tähtede juurdetoomine ning nüüd eestlaste lohaka hääldamise järgi ka kirjutama hakkamine.⁵ See kõik kinnitas veendumust, et Lundist leitud aabitsad on Forseliuse koostatud.

Kopenhaageni 32-leheküljelise ilmumisandmeteta aabits-katekismuse analüüsil järeldas A. Saareste, et selle katekismuse osa põhineb Johann Hornungi 1694. aastal trükitud põhjaestimurdelisel «Önsa Lutri Katekismusel». Seega võis selle koostaja olla Johann Hornung (1661—1715) ning esimene trükk võis olla avaldatud kas 17. sajandi lõpuaastail või 18. sajandi esimesel kümnendil.⁶

Järgmise uurijana näitas Edgar Oissar, et Lundi ja Kopenhaageni mõlemad koondkõited on omavahel sarnased ning Kopenhaageni koondkõites aabitsaid võib pidada Lundi aabitsate jälretrükkideks. Kopenhaageni koondkõites on samuti üks aabitsatest põhja-, teine lõunaestimurdeline. Uurija tõi veelgi põhjalikumaid näiteid Forseliuse põhimõtete rakendamisest Lundi (ja seega ka Kopenhaageni) aabitsates: harjutussilpides ja tekstides suurtähti (versaale) ei ole, on kasutatud väiketähti.

⁴ Saareste, A. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, 11.

⁵ Saareste, A. B. G. Forseliuse keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. — Äratrükk «Eesti Keelest», 1929, 3—4, 15.

⁶ Saareste, A. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, 10, 11.

f l m n p r s t w

c
 ā ð ū i
 a o u

et	ät	ät	üt	it	at	ot	ut
ep	äp	öp	üp	ip	ap	op	up
ew	äw	öw	üw	iw	aw	ow	uw
ef	äf	öf	üf	if	af	of	uf
el	äl	öl	ül	il	al	ol	ul
em	äm	öm	üm	im	am	om	um
en	än	ön	ün	in	an	on	un
er	är	ör	ür	ir	ar	or	ur
es	äs	ös	üs	is	as	os	us

ft	lt	mi	ni	pi	ri	si	ti	wi
fū	lū	mū	nū	pū	rū	sū	tū	wū
fä	lä	mā	nā	pā	rā	sā	tā	wā
fa	la	ma	na	pa	ra	sa	ta	wa
fu	lu	mu	nu	pu	ru	su	tu	wu

A

Joon. 1. Lundi koondkõite põhjaestimurdelise aabitsa lehekülg trükipoogna järjenumbri ehk A-signatuuriga. Seda on peetud aabitsa algusleheküljeks.

auts elts naris first wårst
 funst iwast jampst
 flit pri wri tru
 knup krap plaf wlast

A E H J K L M N O

a æ c h i k l m n o ö
 å å é b i f i m n o ð

P R S T U W

p r s t u ü w
 þ r f t u ü w

I. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9.

10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18.

19. 20. 30. 40. 50. 60. 70.

80. 90. 100. 1000. 10000.

I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX.

X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI.

XVII. XVIII. XIX. XX. XXX.

XL. L. LX. LXX. LXXX. XC.

C. M.

A B C D E
 a b c d e

æ ç è é f
 å ä å ä å ä å ä å ä

G H I J K L M N O P
 g h i j k l m n o p

q r s t u v w
 q r s t u v w

X Y Z
 x y z

æ ç è é f
 å ä å ä å ä å ä

auts

A B C D E
 a b c d e

æ ç è é f
 å ä å ä å ä å ä

G H I J K L M N O P
 g h i j k l m n o p

q r s t u v w
 q r s t u v w

X Y Z
 x y z

æ ç è é f
 å ä å ä å ä å ä

Joon. 2. Kopenhaageni koondkõite lõunaestimurdelise aabitsa esilehekülj (vasakul) ja selle pööre (keskel; pööret tähistab esi-
 lehekülje all nurgas valesti laotud sõna *ant(s)*, Lundi põhjaestimurdelise aabitsa kümnes lehekülj (paremal) peaks tegelekult
 olema Lundi lõunaestimurdelise aabitsa esilehekülj. Seda kinnitab mõlema tähestiku sarnasus: ehistähtede hulgast puuduvad *å, ö* ja
ü, kuid nende jaoks on ehistähtede reas väike vahe jäetud.

A **B** **C** **D** **E** **F**
 a b c d e f
G **H** **I** **J** **K** **L**
 g h i j k l
M **N** **O** **P** **Q** **R**
 m n o p q r
S **T** **U** **V** **W** **X**
 s t u v w x
Y **Z**

A **B** **C** **D** **E** **F**
 a b c d e f
G **H** **I** **J** **K** **L**
 g h i j k l
M **N** **O** **P** **Q** **R**
 m n o p q r
S **T** **U** **V** **W** **X**
 s t u v w x
Y **Z**

A **B** **C** **D** **E** **F**
 a b c d e f
G **H** **I** **J** **K** **L**
 g h i j k l
M **N** **O** **P** **Q** **R**
 m n o p q r
S **T** **U** **V** **W** **X**
 s t u v w x
Y **Z**

r i m p r s t w
 d o u i

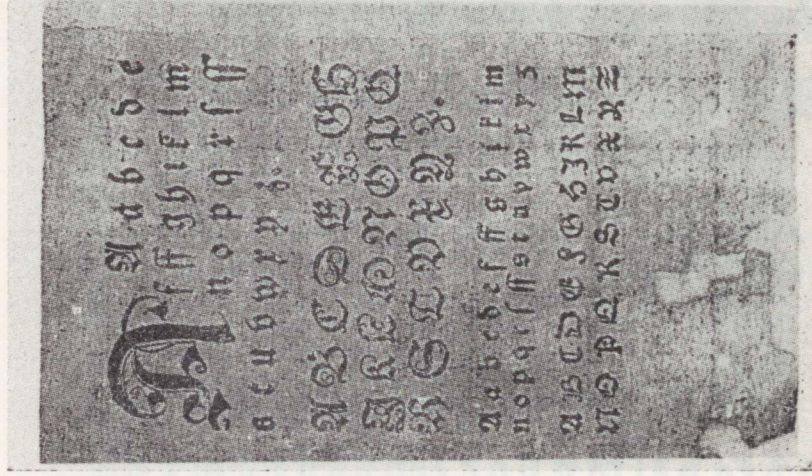
Joon. 3. Kopenhaageni koondkõite põhjaeestimurdelise aabitsa esilehekülj (vasakul), Lundi koondkõite lõunaeestimurdelise aabitsa esilehekülj (keskel) ja mõlema aabitsa esilehekülje pööre (paremal).

Joon. 4. Kopenhaageni 32-leheküljelise aabitsa esilehekülg. Tähestikust puuduvad ä, ö ja ü; esitatud ei ole ka antiikva tähestikku.

Joon. 5. 16. sajandil Saksamaal väljaantud aabitsa esilehekülg. Aabitsa trükkimisaasta ja -koht on märkimata, kuid arvatavasti on aabits trükitud Lüübekis trükkal Johann Ba:lhorni trükikojas. Aabits esindab tüüpilist saksa malli, mida on järgitud peaaegu kogu luterlikus Euroopas: esileheküljel on väiketähtedest alfabeet suure ehis-A-ga, järgnevad suurtähtedest alfabeet nii fraktuuris kui ka antiikvas, vokaalid ja konsonandid.

Joon. 6. Saksa eeskuju järgiv Mikael Agricola (u. 1510—1557) soomekeelse aabitsa esilehekül (1543).

Joon. 7. Saksa eeskuju järgiv Stockholmis trükitud soomekeelse aabitsa esilehekül (1629).

A b c d e f
 g h i k l
 m n o p q r s t u v
 x y z

A b c d e f f g h i k l m n o p q r s t u v
 x y z

A b c d e f g h i k l m n o p q r s t u v
 x y z

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17.
 18. 19. 20. 30. 40. 50. 60. 70. 80. 90. 100. 1000.
 10000. 100000. 1000000.

I. (1) V. (5) X. (10) L. (50) C. (100) D. (500)
 M. (1000)
 I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
 IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII.
 XVIII. XIX. XX. XXI. XXII. XXIII. XXIV.
 XXV. XXVI. XXVII. XXVIII. XXIX. XXX.

Rubric.

Sä meidan jo ca o lee
 Lat wai sa. Pyhietty ol-
 lon sinun Pümes. Lähesä
 tulkon sinun waldacunt das
 Ol con sinun tabtos / nyr
 Adas sa cun Lat wai sa. Mu-
 na mesken täing päwesä
 meidan jo ca pä wäinensä
 päin. Mu na meidan Syn-
 dum anderi / nin qun me
 an uanne meidan wel go-
 h stem. Alä joh da ta meitä
 Pyhän ren. Adur ta pääsä
 214

A b c d e f f
 g h i k l
 m n o p q r s t u v
 x y z

A b c d e f f g h i k l m n o p
 q r s t u v x y z

A b c d e f f g h i k l m n o p
 q r s t u v x y z

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17.
 18. 19. 20. 30. 40. 50. 60. 70. 80. 90. 100. 200.
 300. 1000. 2000. 3000.

I. (1) V. (5) X. (10) L. (50) C. (100)
 D. (500) M. (1000)
 I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII.
 IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII.
 XVIII. XIX. XX. XXI. XXII. XXIII. XXIV.
 XXV. XXVI. XXVII. XXVIII. XXIX. XXX.

Joon. 8. Saksa eeskuju järgiv Johann Georg Gezelius (1615—1690) soomekeelse aabitsa «Yxi paras lasten tavara» (1666) avalehekülj koos kõrvalleheküljega (vasakul) ja sama aabitsa kordustrüki (1752) esilehekülj (paremal).

A b c d
 e f f g h
 i k l m n
 o p q r r s s s t v u
 w x y z.

A B C D E F G H I J K L M N
 O P Q R S T V W X Y Z.

Die laut Buchstaben.

Joon. 9. Saksa eeskuju järgiv Riias J. G. Wilckeni trükikojas trükitud lätikeelse aabitsa esi- ja tagalehekülj (arvatavasti aastast 1683). Raamatu autoriks on Läti Rootsi-aegse koolmeistrite seminari juhataja Johann Ernst Glück (1652—1705).

A b c d e f f g h
 i k l m n o p q r s s s
 s t u v w x y z.

A B C D E F G H
 I K L M N O P Q R
 S T V X Y Z.

A B C D E F G H I K L M N O P Q
 R S T V W X Y Z.

A a b c d e f f g h i j k l
 m n o p q r r s s s t u v x y z.

A a b c d e f f f g h i k l m
 n o p q r s s s s t u v x y z.

Vocales. Diphtongi.

a e i o u y. æ œ ei au eu.

Consonantes.

b c d f g h k l m n p q r s t x z.

AROSIÆ Secunda vice
 Typo Consistorij, An. 1687.

Joon. 10. Saksa eeskuju järgiv Västerås is trükitud ladinakeelse aabitsa (1637) esi- ja tagalehekülj, väljaandjaks Västeråsi piiskop Johannes Rudbeckius (1581—1646).

RVNA

36 R E 27.

Y Y

1711111

Y

I

r

121

Prentat i Stockholm / vthi framt:
A. Guttenbergs Wertstads /
altresörff / årom etc.

I 6 I I.

Vnder sådant Konungzligheit sekunds /
At ingen Swensk A B C bock / skal vthi vdsfällande Her
trycktes eller i någon stads brennas / Rumor försvaret:
Och medt förri fristhet / at ingen vthan Johan Bures
prenter / skal bestas made någon Swensk A
B C bock / brennen vthi öres eller
benijtes / tryckta leas / vndh
sæt vster vthi firren:
förredias etc.

Joon. 11. Tavamallist erinev aabitsa algus Stockholmi ruuni kirjas aabitsa esileheküljel (1611).

Swenske och Lappeske
ABC Boof.

A B C
D E F
G H I
K L M
N O P
Q R S
T U V
X Y Z

ä å ö i y.

A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V X Y Z
ä å ö i y.

Joon. 12. Tavamallist erinev aabitsa algus rootsi-saami aabitsa esileheküljel (1638).

a ä e i o ö u ü

ab ab eb ib os öb ub üb
 ad ad ed id od öd ud üd
 ag ag eg ig og ög ug üg
 af af ef if of öf uf üf
 al al el il ol öl ul ül
 am am em im om öm um üm
 an an en in on ön un ün
 ap ap ep ip op öp up üp
 ar ar er ir ör ör ur ür
 as as es is os ös us üs
 at at et it ot öt ut üt
 av av ev iv öv öv uv üv

b d g h k l m
 n p r s t v

ba ba be bi bo öb bu bü
 da da de di do öd du dü
 ga ga ge gi go gö gu gü
 ka ka ke ki ko ök ku kü
 la la le li lo öl lu lü
 ma ma me mu mo mö mu mü
 na na ne ni no nö nu nü
 pa pa pe pi po öp pu pü
 ra ra re ri ro rö ru rü
 sa sa se si so sö su sü
 ta ta te ti to tö tu tü
 va va ve vi vo vö vu vü

Stabelserne:

Ab	eb	ib	ob	ub
Ba	be	bi	bo	bu
Ac	ec	ic	oc	uc
Ca	ce	ci	co	cu
Da	de	di	do	du
Df	ef	if	of	uf
Fa	fe	fi	fo	fu
Ga	ge	gi	go	gu
Ha	he	hi	ho	hu
Il	el	il	ol	ul
La	le	li	lo	lu
Am	em	im	om	um
Ma	me	mi	mo	mu
En	en	in	on	un
Na	ne	ni	no	nu
Re	re	ri	ro	ru
Es	es	is	os	us
Se	se	si	so	su

Copenhagen 1705.
 Gedrukt bey Peter Eichhorn.

Joon. 13. Kopenhaagenis eraldi säilinud 32-leheküljelise aabitsa lugema õppimise harjutuste osa (ülal) ning samasuguste silpide esitus 1705. aastal Kopenhaagenis trükitud taanikeelses aabitsas ja selle aabitsa viimane lehekülj (all).

Suurtähtede asemel on väiketähed tavalisest suuremad ja rasvaselt trükitud. Pikad vokaalid on kirjutatud kahekordse tähega ilma pikendust märkivat *h*-tähte kasutamata. On otsitud uut tähte nõrga *k*-hääliku märkimiseks. Mõte ei osutunud aga viljakaks ning aabitsas ei tehtudki katset seda ellu viia.⁷

Nii nagu A. Saareste, pööras ka E. Oissar tähelepanu eri murrete aabitsate erinevale metoodilisele ülesehitusele. Lundi ja Kopenhaageni lõunaestimurdelised aabitsad algavad alfabeediga, kuid Lundi põhjaestimurdeline aabits silpühendite lehega, millel on trükipoogna järjenumber ehk algussignatuur *A* (joon. 1). Tavapärane alfabeet on sellel aabitsal lõpus (joon. 2). Kopenhaageni põhjaestimurdelisel aabitsal on alfabeet nagu lõunaestimurdelistelgi esilehel (joon. 2, 3). E. Oissari arvates on Kopenhaageni koondköites aabitsate esilehed vahetusse läinud, sest Lundi lõunaestimurdelise aabitsa esileht koos lehe pöördega ühtib Kopenhaageni põhjaestimurdelise aabitsa esilehe ja selle pöördega.⁸

Üldiselt on kõik senised uurijad — A. Saareste, A. Cederberg, H. Pürkop, E. Oissar, V. Altkoa⁹ — pidanud säilinud aabitsaid, hoolimata mõningatest erinevustest raamatute kirjeldamisel, Forseliuse koostatuks. Forseliuse aabitsatega seotud probleemid tõstis 1970. aastal üles Hans Treumann ning seadis Forseliuse autorsuse kahtluse alla. V. Altkoa kirjutas 1971. aastal, et H. Treumann suhtub küll skeptiliselt Forseliuse autorsusse, kuid ei põhjenda oma kahtlusi.¹⁰ Siiski saab neid kahtlusi välja lugeda H. Treumanni iroonilisest vahemärkusest aabitsate puuduliku alfabeedi kohta, kus võortähtede kõrval on välja jäänud ka nõrgad sulghäälikud *b*, *d*, *g*. Ta kirjutas: «... kui sõna «aabits» on tuletatud tähestiku esimestest tähtedest, kuidas oleks selline tuletis siis Forseliusele omistatud väljaannete põhjal — kas AEHIK?»¹¹

H. Treumann tõstatab rea küsimusi, millele ta ise vastust leida ei jõudnud, nagu: miks ei vasta Kopenhaagenis asuva põhjaestimurdelise aabitsa lehtede signatuurid) (3,) (4 ja) (5 volditud trükipoogna lehtede järjekorrale; kas Kopenhaagenis asuvate aabitsate esileheküljed (tiitlid) on õigel kohal; kuidas saab 1694. aasta 22-leheküljelise (+2 vakatlehekülge) aabitsa kukepilt olla 23. leheküljel jne. Veel pööras H. Treumann nagu E. Oissargi tähelepanu asjaolule, et Kopenhaageni köites on põhjaestimurdelise aabitsa esimene ja teine lehekülj nagu Lundi lõunaestikeelse aabitsa väljaandel.¹²

1983. aastast alates on pedagoogikaprofessor Lembit Andresen Lundi ja Kopenhaageni kokkukõidetud aabitsate puhul Forseliuse autorsust resoluutselt eitanud. L. Andresen arvab, et «nii saamatult oma aja harituim koolimees vaevalt oleks aabitsat koostanud. Nendest Riias trükitud raamatutest õpiti lugema veerides, mitte häälikumeetodil».¹³ Forseliuse aabitsaks peab L. Andresen Kopenhaagenis eraldi säilitatavat 32-lehekül-

⁷ Oissar, E. Vanimatest eesti aabitsatest. — Keel ja Kirjandus, 1969, 3, 131—132.

⁸ Samas, 135.

⁹ Saareste, A. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, 8, 9, 13—17; Forseliuse aabitsad. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, 238—252; Pürkop, H. Nägra säilsynta estniska böcker i Lunds universitetsbibliotek. — Rmt.: Svio-Estonica 1944—1948. Lund, 1948, 149—162; Oissar, E. Vanimatest eesti aabitsatest, 133—136; Altkoa, V. Veel vanimatest eesti aabitsatest. — Keel ja Kirjandus, 1971, 10, 598—603.

¹⁰ Altkoa, V. Veel vanimatest eesti aabitsatest, 599, 600.

¹¹ Treumann, H. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. — Keel ja Kirjandus, 1970, 9, 531.

¹² Samas, 542.

¹³ Andresen, L. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. — Keel ja Kirjandus, 1983, 9, 500; Andresen, L. Eesti kooli vanem ajalugu. Tallinn, 1985, 67; Andresen, L. Eestikeelse kooliraamatu vanemast ajaloost. Tallinn, 1986, 23; Andresen, L. Eesti vanemaid aabitsaid. — Rmt.: VEKSA kalender. 1989. Tallinn, 1988, 82—85; Andresen, L. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius. Tallinn, 1991, 28.

jelist aabitsat (joon. 4). Ta kirjutas: «Veel ühel heal keelelisel ja trüki- tehnilisel tasemel põhjaeestikeelne [aabits] (31 lehekülge) ilmus XVII sajandi lõpul. Aabitsa meetodiline käsitus ja ladus keel lasevad oletada, et tegemist on Forseliuse aabitsa kordus- või parandatud trükiga. Mainitud ABC-raamat anti välja nähtavasti Riias.»¹⁴

Endel Annus astus oma 1989. aasta uurimuses Forseliuse autorsuse kaitseks välja, kirjutades näiteks, et täheühendite ja silbitatud teksti järgi ei saa veel kindlaks teha õppimise meetodit.¹⁵ Aabitsate kirjeldamisel on Endel Annusel aga jäänud tähele panemata tõsiasi, et Lundi aabitsate algus on erinev. Endel Annus on märkinud, et «mõlemal Lundi aabitsal on esileheküljel kolmesugused suurtähed, väiketähed, siis paar rida täheühendeid . . .»¹⁶ Ilmselt toetus E. Annus nende aabitsate kirjeldamisel ülevaate teosele «Eesti raamat 1525 — 1975», kus leheküljelt 44 võib lugeda: «Lundis säilinud vanimates eesti aabitsates on esimesel leheküljel mõlemal tähestik. Suured tähed vastavalt sellele, nagu nad tolelaegsetes raamatutes esinevad, antud kolmel kujul . . .»¹⁷

Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus säilinud eestikeelsetest trükistest kirjutas huvipakkuva uurimuse Taanis elav ja töötav ajaloolane Vello Helk, kes iseloomustas ka Kopenhaagenis säilinud vanemaid eesti aabitsaid. Vello Helgi nagu E. Oissaregi arvates on Kopenhaageni koondkõite kokkukõitmisel vahetusse läinud põhja- ja lõunaestimurdelise aabitsa esilehed, s. o. ühesuguse alfabeediga välisküljel, kuid lahknevate esilehpeõretega eri murretes.¹⁸ V. Helk viitab oma arvamust põhjendades 1989. aastal ilmunud «Eesti kooli ajaloole». Siiski ei ole seal kirjas päris nii. Nimelt ei ole seal lk. 159 illustratsiooni allkirjas kirjutatud, et tegemist on Lundi põhjaeestikeelse aabitsa tähestiku ja numbrite *esilehega*, vaid Lundis säilinud põhjaestimurdelise aabitsa tähestiku ja numbrite *lehekülgedega*.¹⁹ Seega ei ole «Eesti kooli ajaloole» Lundi aabitsate kohta midagi uut ja põhjanevat kirjutatud, sest tollal ei uurinud neid konkreetset mitte keegi.

Võttes kokku seniste uurimuste tulemused, peab märkima, et mõneti on uurijad üksteisest mööda rääkinud. Aabitsate kirjeldamisel on kaks teineteisele vasturääkivat seisukohta — ühed aktsetpeerivad tõsiasja, et Lundi aabitsatest lõunaestimurdeline algab tähestikuga, põhjaestimurdelisel on tähestik aabitsa lõpus. Aabitsate koostamise ebajärjekindel meetodika on viinud pedagoogikaprofessor L. Andreseni Forseliuse autorust eitavale seisukohale. Varased eesti aabitsad kannavad endas mõistatust, mida siiski on võimalik lahendada.

Aabitsatest üldisemalt

Aabitsast kui lapse esimesest raamatust on hulgaliselt kirjutatud ning selle arenguhooni uuritud. Huvitav on siin tõsiasi, et paljude eri maade ja keelte 16. ja 17. sajandi aabitsad on üksteisega üsna sarnased. See aga tähendab, et Euroopa rahvad on reformatsioonijärgselt Saksa- maalt lähtunud malli järgi omigi aabitsaid koostanud ja kujundanud.

¹⁴ Andresen, L. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost, 500, 501; Andresen, L. Eesti kooli vanem ajalugu, 67; Andresen, L. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius, 26, 27.

¹⁵ Annus, E. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. — Keel ja Kirjandus, 1989, 9, 558—560.

¹⁶ Samas, 558.

¹⁷ Eesti raamat 1525—1975. Tallinn, 1975, 44.

¹⁸ Helk, V. Haruldasi eesti trükiseid Kopenhaagenis. — Tulimuld, 1991, 1, 10.

¹⁹ Eesti kooli ajalugu. I. Tallinn, 1989, 159.

Aabitsa eelkäijaiks olid nn. laudsed aabitsad, mille laudalusele kleebiti lugema õppimiseks trükitud üksikud lehed tähtede, silpide, tihti ka mõtetute täheühendite ja pikkade keeruliste sõnadega. 16. sajandil kujunesid aabitsate koostamisel kindlad tavad. Eri rahvaste varasemates aabitsates on suhteliselt vähe originaalseid elemente. Teisalt on just see asjaolu tõhusaks abiks iga maa aabitsate uurimisel, sest teiste rahvaste aabitsad annavad teadmisi, mille alusel saab teha kaalukaid ja põhjendatud järeldusi eri rahvaste emakeelse aabitsa kohta. Mõneti ongi eesti aabitsate uurimisel vähe kasutatud konkreetset võrdlusmaterjali, mistõttu on mõnigi väitlus olnud vähe tulemuslik, nagu näiteks arutlus eesti varase aabitsa tiitellehe ümber.

A. Saareste uurimusest alates on pööratud tähelepanu aabitsate puuduvale tiitellehele. Tegelikult polnud Saksamaalt pärit aabitsal algusest peale tavapäraselt tiitellehte, sest kõik saksa aabitsad algasid tähestiku- ehk alfabeedilehega (joon. 5). See leht näitaski, et tegemist on aabitsaga. Kuna keelemees A. Saareste ei olnud üldisemalt tegelnud aabitsalooga, siis kirjutab ta, et Lundi ja Kopenhaageni aabitsail puudub eriline pealkiri; tiitelleheks arvas ta kukepildi.²⁰ Seetõttu ei tekitanud temas kahtlusi ka Lundi põhjaestikeelse aabitsa algusleht, millel oli trükipoogna *A*-signatuur. Sellel lehel on esiküljel ülal toodud küll eraldi ära täis- ja kaashäälikud, kuid tavapärasest tähestikust ei ole jälgegi (joon. 1). Tähestikuga leht on selles aabitsas alles kümnes.

Teiste maade aabitsate uurimine viis käesoleva autori veendumusele, et Lundi põhjaestimurdelist aabitsat ei ole kunagi planeeritud alustada leheküljega, millel trükipoogna signatuur *A*. Võttes appi paberipoogna kaheksaks murdmise ja aabitsaraamatu paigutamise ühe- või kaheteistkümnele lehele, selgus trükivõte, mis kuuskümmend aastat kestnud saladuse päevavalgele tõi. Lähemalt kõigest aga allpool, siinkohal märgitagu vaid, et tegelikult peaks ka Lundi põhjaestimurdeline aabits algama tähestikuga, kuid see on köidetud aabitsa lõppu kümnendaks leheküljeks.

Järgnevas täpsemalt aabitsa üksikutest koostisosadest — esileheküljest, lugemaõppimisosast, s. o. tegelikust aabitsaosast, usuõpetuslikust osast ja tagaleheküljest. Joonistel 5—10 on näitena toodud tavapärased esileheküljed saksa, rootsi, läti ja soome aabitsatest. Joonistel 11 ja 12 on esitatud aga neist erinevate aabitsate algused — nagu ruuni kirjas aabits (1611) ja rootsi-saami aabits (1638).

Varasemate eesti aabitsate esilehest

Kõigi viie säilinud eesti varasema aabitsa tähestiku- ehk alfabeedi-lehte tuleb teiste maade aabitsate sama lehega võrdluse põhjal pidada originaalseks (joon. 2—4). Tavapäraselt algab aabitsa esileht (see on ka tiitelleht) suure *A*-tähe ehisvariandiga. Seejärel esitatud väiketähtedest tähestik haarab üsna suure osa kogu lehekülje pinnast — peaaegu ühe kolmandiku või neljandiku. Saksa keele eeskujul on kasutatud fraktuurkirja, s. o. trükitud gooti šrifti, kuid on tutvustatud ka ladina keeles pruugitavat antiikvat, s. o. ladina šrifti. Kõigi viie eesti vanima aabitsa tähestikuga esilehed erinevad oluliselt tavapärasest esileheküljest, kuid on omavahel sarnased. Lahknevusi on eesti vanimate aabitsate tähestike vahel, näiteks tähtede erinev esinemine alfabeedis ning nende järjestus ja paigutus lehel.

²⁰ Saareste, A. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, 5.

Lundi ja Kopenhaageni koondköites aabitsate tähestik on mõnevõrra kummaline. Sellele pööras tähelepanu H. Treumann.²¹ Tähestikus puuduvad nõrgad sulghäälikud *g, b, d*, kuigi neid on aabitsate tekstis kasutatud. Omapärane alfabeet viitab Forseliuse häälikukesksele lähtepositsioonile. Kuna Forseliuse vanemad olid soomerootslased, siis tundis ta nii rootsi, soome kui ka eesti keelt ning siit ka võrdlusvõimalus. Kõrvutades soome ja eesti nõrku sulghäälikuid, adus Forselius nende erinevust: eesti keeles olid need samavõrd helitud kui tugevad sulghäälikud, ent soome keeles helilised. Professor Arnold Kask on oma «Eesti keele ajaloolises grammatikas» väitnud, et konsonandimärke on eesti tähestikus küll 14, kuid konsonanhäälikuid ei ole nii palju, sest *b* ja *p*, *d* ja *t* ning *g* ja *k* on õieti ühe ja sellesama konsonandi eri välte märgid.

Suurim erinevus teiste maade aabitsatest seisneb siiski tähestiku paigutuses ja kujunduses: ei ole tavapärasest ehisornamendiga *A*-tähte ega sellele järgnenud väiketähtedest tähestikku. Eesti aabitsais on tähestik ühtlaselt jaotatud kogu leheküljele (eriti kehtib see koondköites säilinud eksemplaride kohta), fraktuurkirja suurtähed on vastavalt toleaegsetes raamatutes esinemisele antud kolmel kujul ja nende all on toodud väiketähed. Kopenhaagenis eraldi säilinud aabitsa tähestik kordab sama malli, ainult et suurtähti on kahes variandis ning araabia ja rooma numbriid on samuti toodud esileheküljele.

Ühtsama trükitüüpi ehissuurtähed on kolmes aabitsas — mõlemas Lundi aabitsas ja Kopenhaageni koondköite lõunaestimurdelises aabitsas (joon. 2 ja 3). Kopenhaageni põhjaestimurdelises aabitsas (joon. 3) on ehissuurtähed teiste aabitsate omadest tunduvalt kaunimad ja kuuluvad tõenäoliselt trükikal Samuel Lorentz Frölichi uute trükitüüpide hulka. Need oli trükikal hankinud seejärel, kui 1713. aastal tsaar Peeter I oli tema trükikoja sisustuse koos ladina tähestikuga Peterburi viinud, lubades küll laenuks võetu kümne aasta pärast tagastada, kuid seda ta muidugi ei teinud.²² Kopenhaagenis eraldi säilinud aabitsa ehistrüki suurtähed on omakorda teistest erinevad (joon. 4). Tõenäoliselt on tegemist algselt Tallinnas Christoph Brendekeni poolt trükitud aabitsa 1741. aasta Riia kordstrukiga, mida on parandatud B. G. Forseliuse aabitsa malli järgi ning teksti osas J. Hornungi katekismuse alusel.

Viiest aabitsast neljal on tähed alfabeedis ühtviisi järjestatud: täppidega tähed *ä, ö* ja *ü* on asetatud täppideta tähtede *a, o* ja *u* järele. Ehistähtedena ei ole *ä-d, ö-d* ja *ü-d* esitatud. Viiendas, Kopenhaageni eraldi olevas aabitsas puuduvad tähestikust aga üldse täppidega tähed *ä, ö* ja *ü*, küll aga on siin olemas nõrgad sulghäälikud ning väiketähena on *s* toodud kahes variandis (joon. 4). Täppidega tähtede asetamine tähtsale kohale koondköidete aabitsate tähestikes viitab jällegi kindlalt Forseliusele, kes oma keelereformides pööras seesugustele tähtedele kui eri häälikute märkidele erilist tähelepanu (vastupidiselt saksa keelele, kus näiteks *ä* hääldati tihtipeale *e*-na).²³

Samas ei ole uurijad siiani märkinud *ä, ö, ü* esinemist neis aabitsais kui üht tõestusena arvestatavat asjaolu. Nimelt on Eestimaa konsistooriumi 1687. aasta 12. jaanuari protokollis kirjas lisaks mainitud kahele Forseliuse põhimõttele — aabitsast versaalid kui lugemaõppimist raskendavad konstruktsioonid ja võõrtähed välja — ka kolmas põhimõtteline muudatus: Forselius on tähestikku uusi provokatsioonilisi tähti lisanud.

²¹ Treumann, H. Adolph Simoni raamatute nimestik, 531.

²² Buchholtz, A. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888. Riga, 1890, 183—187.

²³ Masing, U. Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest. — Keel ja Kirjandus, 1970, 12, 740, 741.

Kui nüüd kõrvutada aabitsa kahe variandi tähestikke, siis selgub, et alfabeeti on uusi tähti sisse toodud just 1694. ja 1698. aastal ilmunud aabitsatesse, mitte aga Kopenhaagenis eraldi säilinud ilmumisandmeteta aabitsasse. Viimases on tähestik antud saksa aabitsate eeskujul, sest saksa keele seisukohalt ei ole *ä*, *ö*, *ü* eraldi tähed, vaid tähtede *a*, *o* ja *u* teisiti hääldamine ehk umlaut. Mitte ühegi saksa keele eeskujul koostatud aabitsa alfabeedis ei kohta kolme tähte — *ä-d*, *ö-d*, *ü-d* —, mis on aga kindla koha leidnud Riias trükitud varaseis eesti aabitsais. Nende tähtede sissetoomine tähestikku viitab kindlalt Forseliusele, kes oma keelereformide käigus pidas vajalikuks neid häälikuid omaette tähtedega märkida. Enne Forseliust on Johannes Gezelius oma 1666. aastal Soomes ilmunud aabitsas «Yxi paras lasten tavara» alfabeedi lõppu lisanud tähed

^e *ä*, ^e *a*, ^e *ö* (joon. 8). Samuti on 1638. aasta rootsi-saami aabitsas tähed

^e *ä*, ^e *a*, ^e *ö* (joon. 12). Johann Hornungi väljaantud grammatikas on samuti esmakordselt tunnistatud *ä*, *ö* ja *ü* täieõiguslikeks vokaalideks kõikide teiste vokaalide kõrval. Seda ei ole näiteks Gutsleffi ja Gösekeni grammatikates.

Trükivõtteist

Tavaliselt mahtus ühele kaheksaks murtud oktaavpoognale ära 16 lehekülge teksti. Lundis säilitatavad aabitsad on mõlemad 12-lehelised. Pole raske arvutada, et kahe aabitsa koos trükkimisel kulus kolm trükipoognat paberit; nii olid trüki produktiivsus ja paberi kokkuhoid optimaalsed. Lisaks sellele kasutati Liivimaa kubermangu Eesti osas nii lõuna- kui ka põhjaeesti murret. Ladu alustati põhjaestimurdelisest aabitsast. Seda tunnistab järgnevatest omataolistest tunduvalt suurem *A*-täht trükipoogna signatuurina põhjaestimurdelises aabitsas (joon. 1), tavapärase signatuuri *a*-täht aga lõunaestimurdelises aabitsas. Erinevus seisnes ka selles, et *A*-poognale tähestikku ja tähestiku lehepööret ei laotud. *a*-poogna ladu alustati siiski tähestikuga ning trükiti kõik esimesed 16 lehekülge. *B*-trükipoognale laoti aabitsate lõpulehed, sealhulgas ka põhjaestimurdelise aabitsa esimene, tähestikuga lehekülg ja lehekülje pöörde tekst. Seda kinnitab asjaolu, millele pööras omal ajal tähelepanu juba H. Treumann. Ta küsis, miks ei vasta Kopenhaagenis säilitatava põhjaestimurdelise aabitsa poogna signatuurid) (3,) (4 ja) (5 volditud trükipoogna järjekorrale.²⁴ Aga sellepärast, et esimene leht tuli teiselt trükipoognalt ning kõik *A*-poogna järjenumbrid on raamatus ühe numbriga võrra väiksemad — signatuur) (3 on seega neljas leht, signatuur) (4 viies leht jne. Tegelikult ei vasta ka Lundi põhjaestimurdelise aabitsa esimese trükipoogna lehekülgede järjenumbrid volditud poogna järjekorrale. *A*-märgiga lehekülg on aabitsas juba kolmas, sest kaks esimest lehekülge tulid *B*-poognalt.

Põhjaestimurdelise aabitsa juures on trükkal kasutanud huvitavat võtet: raamatu tagalehe vastaslehele trükiti esimene leht. Seega trükiti esimene lehekülg ja viimane lehekülg kõrvuti, asetades nende trükilaod kõrvuti trükipressi. Neist moodustus raamatukese kaas, mis ülejäänud lehed kokku koondas. Seda võtet on Riia trükkal J. G. Wilcken kasutanud ka 1683. aastal läti keelse aabitsa trükkimisel (joon. 9) ning hiljem paljud teisedki. Lõunaestimurdelise aabitsa trükkimisel seda võtet ei kasutatud. Nii olid *B*-poognal eri murrete aabitsate trükkimisel küll mõlemad kukepildid, kuid mitte mõlemad alguslehed. Lundi põhjaestimurdelise

²⁴ Treumann, H. Adolph Simoni raamatute nimestik, 542.

aabitsa tähestikuga lehte ei saa aga raamatu lõpust ette tuua, sest selle pöördel on aabitsa usuõpetuse osa üks viimastest lehekülgedest (või viimane lehekülg?). Seesugune olukord on tekkinud lehekülgede vale asetuse tõttu trükivormi, sest *B*-pognale planeeriti nii aabitsa lõpuleheküljed kui ka esimene leht. Et leheküljed trükkalil põhjaestimurdelise aabitsa lõpuosas üsna valesti trükivormi paigutatud olid, sellest annab tunnistust H. Treumanni teine küsimus: kuidas saab selles aabitsas kukepilt olla 23. leheküljel, s. o. raamatu viimase lehe siseküljel, sest kukepilt asub tavapäraselt aabitsa viimase lehe välisküljel? Vastus on nüüd teada: kukepilt sattus siseküljele seetõttu, et trükkal on eksinud trükilao aseta misel trükipressi lukustusraami. Ainult kukepilt ja esilehepööre on õigest paigutatud, ülejäänud osad valesti: alfabeedi raamis on hoopis lõputekst, valge lehe asemel alfabeet jne. Pogna murdmisel on teksti järjepidevuse säilitamiseks just kukepilt sattunud 23. leheküljele.

Tundub samuti, et Lundis säilinud aabitsaraamatud on trükitud prooviks, et katsetada pogna paigutust trükiraami. Nii on mõeldav, et trükkalil ka alfabeediga lehed vahetusse on läinud: lõunaestimurdelisse aabitsasse on sattunud põhjaestimurdelise aabitsa esileht. Põhjust nii arvata annab ehistähtede rida, kus ühes murdes on *ä*-le, *ö*-le ja *ü*-le ehistähtede hulgas väike vahe sisse jäetud, teises murdes mitte. Et Kopenhaageni põhjaestimurdelisel aabitsal sellist vahet pole jäetud, on mõeldav, et Lundis säilinud lõunaestimurdelise aabitsa alfabeet koos pöördega kuulub hoopis põhjaestimurdelisse aabitsasse ja vastupidi. Järgnev arutus aabitsate esilehe pöördeist kinnitab, et Kopenhaageni koondkõites ei ole midagi vahetusse läinud ning seega on kõik probleemid seotud Lundis säilinud aabitsate kui proovitrükiga, kus esinevad alles katsetusjärgus oleva trükkimismooduse vead. Kopenhaagenis säilitatavate aabitsate (1741) valmistamisel oli Riias eeskujudena kasutada trükkimisvigadeta varasemaid trükke, Lundis säilinud aabitsate kahest aastaarvust hilisem (põhjaestikeelse aabitsa kukepildi all: Riga 1698) peaks märkima koos trükkimise tegelikku aastat.

Aabitsate esilehe pöördeleheküljest

Esilehe pöördel on eri murrete aabitsais erisugused. Kopenhaageni koondkõites on teisena köidetud lõunaestimurdelisel aabitsal majuskel- ja minuskelantiikva, rooma ja araabia numbrid nii esilehepöördel kui ka tagalehe siseküljel ning samas esimesena köidetud põhjaestikeelsel aabitsal puudub lehekülg majuskel- ja minuskelantiikvaga üldse. Küsimuse lahendamiseks on pakutud varianti, nagu oleksid aabitsate esilehed kõitmisel vahetusse läinud ning seetõttu ongi säilinud kummaline kõide.²⁵

Uurides Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus kõnealust koondkõidet, jõudis autor järeldusele, mis kindlalt lubab eitada uurijate oletusi vahetusse läinud esilehtedest. Tuleb arvata, et mõlema murde aabitsad on trükitud üheaegselt ning korraga, nagu ka Lundi aabitsad. Põhjaestimurdelises aabitsas on tegemist uue laoga võrreldes Lundi aabitsaga, lõunaestimurdelises aga on järgitud peaaegu täielikult 17. sajandi lõpu trükiladu. E. Annus on samuti kirjutanud, et lõunaestimurdelise aabitsa trükipilt ühtib lehekülgede ja ridade kaupa Lundi aabitsa trükiga, ainult mõnes kohas on tähtede paigutusest ja vahekriipsude jätkukohtadest näha, et tegemist on uue laoga. Samas arvab ta, et aastakümnete pärast ei oleks saadud teha nii täpset äratrükki.²⁶ See ei

²⁵ Annus, E. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole, 600; Oissar, E. Vanimatest eesti aabitsatest, 135; Helk, V. Haruldasi eesti trükiseid Kopenhaagenis, 10.

²⁶ Annus, E. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole, 599.

ole aga millegagi põhjendatud. E. Oissar on arvamusel nagu käesoleva autorgi, et tegemist on mõlema aabitsa 1741. aasta trükiga.²⁷ Trükki toimetas need aabitsad tolleaegne superintendent Jakob Benjamin Fischer (1684—1744), kes 1739. aasta uue Liivimaa kirikukorralduse kaudu püüdis hoogu anda ka rahva kirjaoskuse tõstmisele.²⁸ Nii ei ole Kopenhaagenis säilinud koondkõites ühtegi jälge irdlehtedest, kõik lehed on köidetud koos vastaslehtedega. Põhjaeestimurdeline aabits on 16-leheküljeline, s. t. kogu aabitsa tekst on mahtunud ühele poognale. Sinna ei kuulunud ega pole ka mahtunud kukepilt koos pöördleheküljega, millel minuskelja majuskelantiikva jne. Siin on trükkal ilmselt püüdnud trükki ratsionaliseerida: ta on trükkinud lõunaeestimurdelise aabitsa lõppu kukepildiga lõpulehe põhjaeestimurdelise lehekülje pöördega, et seda vajaduse korral ka põhjaeestimurdelise aabitsa lõpul kasutada. Seetõttu ei olegi põhjaeestimurdelise aabitsa lõpul kukepildiga lehte, sest see oli mõeldud üks mõlema murde aabitsale. Lõunaeestimurdelise aabitsa B-poogna signatuurid on nii Lundis kui ka Kopenhaagenis täpselt samad, mis veelgi näitab, et lõunaeestimurdelise aabitsa trükivõtteid ei ole muudetud. Seega saab väita, et lõunaeestimurdelise aabitsa trükiladu oli pidevas kasutuses ning oli säilinud veel 18. sajandi esimesel poolelgi.

Aabitsate koossäilimine viitab selgesti nende ühisele trükiprotsessile. E. Annus ja U. Masing on kirjeldanud omaaegseid trükiolusid, kus trükkalid pidevalt rahvale vajaminevaid raamatuid trükkisid ilma uut trükiluba saamata ning raamatuid trükiti esimese trüki aastaarvuga.²⁹ Kui nüüd aga vaadata trükkalite privileege, siis on näha, et järeltrükiõigus oli ainult trükkalitel endil. Seega oli ühe tsenseeritud raamatu trükkimine ehk äratrükk-jäljendamine trükkali privileeg, mitte aga salatrükk, nagu on kirjutanud E. Annus oma huvitavas ülevaates «Eestikeelne raamat Rootsi aja viimastel aastakümnetel». E. Annus väidab, et Tallinna trükkal hakkas tegelema salatrükkimisega, sest tema trükipressi alt tulnud raamatutest on enam kui pooled ilma loata tehtud esimese trüki aastaarvuga järeltrükiid ehk salatrükiid.³⁰ Siin on segi aetud kaks täiesti erinevat asja. C. Brendekenil oli õigus teha järeltrükke. Iseasi, kas konsistooriumi juhtivad tagurlikud tegelased kiiresti muutuvus võitlussituatsioonis nendest vanade raamatute uustrükkidest huvitatud olid, sest neil oli vaja kiiresti publitseerida meediumkirjaviisis usuraamatuid, mis oleksid olnud vastukaaluks Riia Fischeri trükikojas väljaantavale Forseliuse uuele kirjaviisile. Hoopis tähtsam oli ka Tallinna meeste arvates raamatute uus sisu, mis pidi tunnistust andma Eestimaa konsistooriumi kindlamast ja õigemast vaimulikust sõnast. Et aga konsistooriumi vaimulikud ise raamatute koostamisega alailma viivitasid, trükkis trükkal seniste raamatute äratrükke, milleks tal oli juriidiline õigus hoolimata sellest, kas see konsistooriumile meeldis või ei. Seetõttu ei ole õige kirjutada salatrükkimisest.

Aabitsa lugemaõppimisosad

Lundi ja Kopenhaageni aabitsate lugemaõppimisosad, võrrelduna näiteks Soome Agricola ja Gezeliuse aabitsaga, on mahukamad ja rohkem orienteeritud laste õpetamisele. Agricola aabitsal on lugemaõppimisosas vaid kaks lehekülge peale tähestikulehekülje, Gezeliusel algab kohe

²⁷ Oissar, E. Vanimatest eesti aabitsatest, 135.

²⁸ Eesti kooli ajalugu. I, 216, 221.

²⁹ Masing, U. Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest, 741, 742; Annus, E. Täiendus ja täpsustus eesti vanemale aabitsaloole, 599; Annus, E. Eestikeelne raamat Rootsi aja viimastel aastakümnetel. — Keel ja Kirjandus, 1991, 5, 283—288.

³⁰ Annus, E. Eestikeelne raamat Rootsi aja viimastel aastakümnetel, 284.

pärast tähestiku esitamist usuõpetuslik osa Meie Isa palvega (joon. 8). Seega on Forseliuse aabitsates konkreetsele lugemaõppimisele enam tähelepanu pööratud ning seetõttu tõusevad nad omaaegses aabitsakirjanduses esile kui erilisel progressiivsed väljaanded, mille abil koolis ja kodus tegelikku lugemist õpiti ja harjutati. Forseliuse aabitsad kannavad endas juba tänapäevaste aabitsate ideid: lugemaõppimisel pöörata üksikute tähtede selgekssaamisele suuremat tähelepanu. Seejärel jõuti silpide kaudu sõnadeni. Jääb arusaamatuks L. Andreseni kriitika. Ta on kirjutanud, et Lundis ja Kopenhaagenis säilinud aabitsad ei sarnane J. Geze-liuse lugemisraamatu «Yxi paras lasten tavara» (1666) aabitsaosaga, mida Forselius ilmselt tundis, samuti jäävad need maha J. G. Wilkeni poolt 1680. aastail trükitud lätikeelsest aabitsast. Oma ajajärgu haritum koolimees poleks nii saamatult aabitsat koostanud.³¹

L. Andresen on teinud vooreset puuduse, sest isegi lätikeelses aabitsas ei ole tegelikule lugemaõpetamisele nii palju ruumi pühendatud. Arusaamatuks jäävad ka L. Andreseni püüded vastandada Kopenhaageni eraldi säilinud aabitsaraamatut neljale varsemale aabitsale, ja seda eriti aabitsa lugemisõpetuse osas. Ta on iseloomustanud Kopenhaageni 32-leheküljelist aabitsat: «Mainitud ABC-raamat anti välja nähtavasti Riias. Aabitsa lehekülj algab alfabeedi tutvustamisega. Suurtähed on kahes, väiketähed ühes šriftis (on ka lühike s), puuduvad ä, ö ja ü. Skandinaavia aabitsate eeskujul on siia paigutatud ka araabia ja rooma numbrid ühest kuni tuhandeni.»³² Tundub imelik, et L. Andresen tõstab eraldi esile numbrite paigutamist esileheküljele (joon. 4). Forseliuse aabitsates olid need lõunaeeestimurdelises esitatud esilehe pöördel ja põhjaeeestimurdelises tagalehe siseküljel (joon. 2). Mis Skandinaavia eeskujudesse puutub, siis näiteks Agricola aabitsas rooma ja araabia numbreid ei olnud, Stockholmis 1629. aasta trükitud soome aabitsas olid numbrid sisse toodud, kuid mitte alati esilehel. Üldisemal võrdlusel peaks aluseks olema mingi elemendi olemasolu, mitte selle paigutus raamatus.

Samas pole L. Andresen tähelepanu pööranud minuskel- ja majuskel-antiikva kirjanäidiste puudumisele Kopenhaageni aabitsas. Puudumine on jällegi tingitud aabitsa üldisest orienteeritusest saksa eeskujule: just saksa keele kitsast seisukohast lähtudes kasutatakse üksnes gooti kirja ega tutvustata ladina trükikirja. Viimase puudumine vajab väljatoomist ja rõhutamist kui aabitsa üks vajakajäämisi.

Silbitamisharjutuste kriitika on L. Andresenil kummaline. Ta seostab Lundi põhjaeeestimurdelise aabitsa kahetähelisi vokaal- ja konsonantühendeid vanade ladinakeelsete aabitsate harjutustega ning kirjutab: «Neis puudub meetodiline järjekindlus: alustatakse vokaalide liitmisega konsonantidega et, ät, öt, üt, it, at, ot, ut. Sama kordub kõigi üheksa konsonandiga. Seejärel tuuakse silbitamisharjutusi, kus konsonandile järgneb vokaal: ki, li, mi, ni, pi, ri, si, ti, wi.»³³ (Joon. 1.) Sama hinnang on antud ka Lundi lõunaeeestimurdelise aabitsa esimesele, nn. harjutuste osale.³⁴ Hoopis vastupidine on L. Andreseni arvamus Kopenhaageni eraldi asuva aabitsa harjutuste osa puhul (joon. 13). Millegipärast ei tekita täheühendid ab, üb, eb... ad, äd, ed jt. ning lk. 3 ümberpöörduvalt ba, bä, be... da, dä, de L. Andresenis üldsegi kriitilist hoiakut, kuigi sisuliselt on tegemist sellesama harjutusliku võttega: vokaalide liitmine esialgu konsonandile ja hiljem vastupidi. Kas see ikka on meetodiline ebajärjekindlus, kui selliste silpühendite järjestamisel pole aluseks võetud konso-

³¹ Andresen, L. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost, 500.

³² Samas.

³³ Andresen, L. Eestikeelse kooliraamatu vanemast ajaloost, 22.

³⁴ Samas, 23, 24.

nantide järjestus alfabeedis? Hoopis tähtsam on siin see, et kõigis viies aabitsas on tegemist ühesuguse meetoodilise võttega. Nii või teisiti on kõik viis aabitsat ühe meetoodika järgi koostatud ning et Lundi aabitsad on vanemad, siis ei jää muud üle kui arvata, et Kopenhaagenis eraldi asuv aabits on koostatud teiste eeskujul, seega nende mõjutusel. L. Andresen on tahtnud eriliselt esile tõsta Kopenhaagenis üksikult asuvat aabitsat ning vastandanud seda ülejäänutele. Selle asemel oleks hoopis tulnud kõigi raamatute ühisjooni rõhutada. Ka ei ole L. Andresenit häirinud tõsi-asi, et Kopenhaageni 32-leheküljelises aabitsas on kasutatud suurtähti (versaale), mille aga Forselius õppimise kergendamiseks oma aabitsa lugemikuosast on välja jätnud.

Veel ei saa nõustuda L. Andreseni tõlgendusega R. Broockmanni sõnade kohta erinevate eestikeelsete aabitsate saabumisest poognatena ja köitmisest kohapeal Laiusel. Sellega selgitab uurija vanade ja uute aabitsate võimalikku paralleelset trükkimist Fischeri-Wilckeni trükikojas.³⁵ Tegelikult sobib nimetatud repliik tõendiks selle kohta, et juba 1687. aastal Riias saabunud aabitsad olid nii lõuna- kui ka põhjaeesti-murdelised, s. t. juba tollal ilmus Forseliuse aabits mõlemas murdes. Nii ei trükinud kindralsuperintendent Johann Fischer (1633—1705) oma trükikojas mingeid vanu aabitsaid, sest ta ise oli kõigi uuenduste eesotsas.

Kopenhaagenis eraldi (üksikköitena) säilitatavast aabitsast

Kindlalt väärib omaette käsitlust üksikuna säilitatav ja kokkukõidetu-dest erinev aabits. Selle päritolu kohta on avaldatud mitmesuguseid arva-musi. Raamatukese puhtale (valgele) esikaanele on taani keeles hiljem käsitsi kirjutatud: *En Reval-Estisk ABC og Catechismus*. Tegemist on raamatukogu märkusega, milles on otseselt mainitud Tallinna. A. Saareste on pidanud aabitsa autoriks Johann Hornungit, kuid trükkimiskohta kindlalt ei ole määratlenud.³⁶ L. Andreseni arvates on see Forseliuse aabits, mille trükkimiskoht on J. G. Wilckeni trükikoda Riias.³⁷ Seda arva-must ei ole jaganud Endel Annus, kes on kirjutanud: «See erineb For-seliuse aabitsaist suurtähtede kasutamise poolest lause ja nimisõna algu-ses. Teksti ossa on lisatud pikem tsitaatide kogu «Monned Oppetussed Jummala omma Sannast woetud». Selles on muu hulgas nimetatud seitse süütegu, mille puhul inimene peaks surmatama (nõidumine, abielurikku-mine jne.). Niisugust teksti ei oleks Forselius lastele lugemiseks vali-nud.»³⁸ E. Annus on A. Saarestega ühelsamal seisukohal, et autoriks võiks olla J. Hornung. Viimasel leheküljel olev kukepilt viitab Riias trükkimisele, sest seal on sellesama keskelt pragunenud klotsiga trükitud kukepilt nagu Kopenhaagenis asuvas koondköites 1741. aastal Riias valminud aabitsate lõpus.³⁹

³⁵ 1688. aasta 11. märtsist pärinev R. Broockmanni märkus, nagu oleks tema kaudu antud lastele mitmesuguseid (unterschiedliche) ABC-raamatuid, on viinud L. Andreseni mõttele, et R. Broockmannil oli jagada enne Forseliust Tallinnas ja Riias trükitud eestikeelseid aabitsaraamatuid. Siiski ei ole ühtegi teadet eestikeelse aabitsa trükkimise Riia linna trükikojas enne Forseliuse aabitsa väljaandmist kindralsuperintendent Fischeri trükikojas. (*Andresen, L.* Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost, 495, 500; *Andresen, L.* Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, 26, 27.)

³⁶ *Saareste, A.* Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, 10.

³⁷ *Andresen, L.* Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost, 500; *Andresen, L.* Eesti kooli vanem ajalugu, 67; *Andresen, L.* Eestikeelse kooliraamatu vanemast ajaloost, 23; *Andresen, L.* Eesti vanemaid aabitsaid, 22; *Andresen, L.* Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, 26, 27.

³⁸ *Annus, E.* Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole, 599.

³⁹ Samas.

Käesoleva uurimuse autor on seisukohal, et aabits on algselt trükitud Tallinnas,⁴⁰ nagu käitsi kirjutatud märkusestki võib välja lugeda. Trükiti ju Tallinnaski üsna usinasti aabitsaid ning esimene eestikeelne dokumentaalselt tõestatav aabits ilmus seal 1641. aastal. Selle laskis trükkida Eestimaa piiskop Joachim Jhering eestlastele jumalasõna paremaks lugema õppimiseks, kasutades kristliku õpetuse viie peatüki eestikeelset tõlget, mis oli ilmunud Heinrich Stahli katekismuses. Eestimaa piiskopi 1642. aasta vaimulikus publikaadis 28. augustist (lisa 1) on sõnaselgelt teada antud, et ilmunud eestikeelne aabits tuleb kõikjal kasutusele võtta.⁴¹ Seda imelikum on lugeda E. Lauu koostatud teksti «Eesti kooli ajaloo» väliskaanel, kus E. Laul ei ole pidanud seda teadet märkimisväärseks ning on kirjutanud: «... eestikeelne aabits tuli kasutusele 17. sajandi lõpul.»⁴² Kuigi rohkem otseseid teateid eestikeelsete aabitsate trükkimisest ei ole ning raamatukest ennast pole leitud, ei saa tähelepanuta jätta 1672. aastal ilmunud Tallinna trükkali Adolph Simoni trükikataloogi, kus seisab kirjas, et tema trükitud saksa-, ladina-, eesti- ja rootsikeelseid aabitsaid ka tema juures saadaval on.⁴³ Huvitava teate on leidnud Aivar Põldmäe: Eestimaa konsistooriumis oli 1685. aastal arutatud võimalust trükkida Forseliuse aabits Tallinnas Christoph Brendekeni trükikojas.⁴⁴ Kaks aastat hiljem asuti konsistooriumis võitlema Forseliuse uue kirjaviisi vastu ning hakati oma seisukohtadele vastavalt raamatuid välja andma nn. meediumkirjaviisis, mille kõige tähelepanuväärsem tunnus oli läbikriipsutatud *h*-täht. Teiste meediumkirjaviisis trükitud eestikeelsete raamatute kõrval on teateid ka aabitsa väljaandmisest. G. O. Westling on kirjutanud, et Jhering andis välja esimese aabitsa tõenäoliselt a. 1641, hiljem järgnesid tema eeskujule praostid Heidrich ja Bender ning ka Forselius.⁴⁵ J. H. Rosenplänteri andmetel ilmus 1688. aastal konsistooriumi väljaandel Tallinnas «Ehstnisches ABD-Buch», mille maht 16 lehekülge. See olevat eesti esimene kukeaabits.⁴⁶

V. Altoa on avaldanud arvamust, et 1688. aastal trükitud aabits võis olla Forseliuse raamat tolles kompromisskirjaviisis.⁴⁷ Teised uurijad on selle arvamuse kahtluse alla seadnud. E. Annus on kirjutanud: «Ainult kirjaviisi muutmine ei oleks lepitanud Tallinna meeste vaenu Forseliuse aabitsa vastu, sest nad nägid ränki eksimusi ka aabitsa sõnastuses.»⁴⁸ Seega andsid Eestimaa konsistooriumi juhid välja enda koostatud aabitsa, kuigi A. Põldvee, uurides A. Heidrichi tegevust Keila kihelkonna pastoriina ja konsistooriumi assessorina, kaldub üldse eitama aabitsa väljaandmist Benderi-Heidrichi poolt.⁴⁹

On säilinud aga arhiiviallikaid, mis lubavad päris kindlalt väita, et Eestimaa konsistooriumi direktori praost Johann Engelhard Benderi (u. 1615—1695) ja konsistooriumi assessori praost Anton Heidrichi (1636—1692) koostöös ilmus põhjaestimurdeline aabits. Eestimaa kon-

⁴⁰ *Aarma, L.* Eesti vanimate aabitsate mõistatusest. I, II, III. — *Õpetajate Leht*, 1991, 26. jaan.; 16. märts; 13. apr.; *Aarma, L.* Kukk kirikutornis ja aabitsas. — *Horisont*, 1991, 12, 30—32.

⁴¹ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 1187, n. 1, s. 315, l. 10, 27 p.

⁴² Eesti kooli ajalugu. I, väliskaas.

⁴³ *Treumann, H.* Adolph Simoni raamatute nimestik, 52.

⁴⁴ *Põldvee, A.* Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. — *Keel ja Kirjandus*, 1989, 9, 609.

⁴⁵ *Westling, G. O. F.* Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland 1551—1710. — *Rmt.: Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. Bd. 5. Heft 3. Reval, 1898, 245.

⁴⁶ *Rosenplänter, J. H.* Bibliotheca esthonica. — F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond, Opetatud Eesti Seltsi kogu (KM KO, OES), mapp 315, l. 66.

⁴⁷ *Altoa, V.* Veel vanimatest eesti aabitsatest, 602.

⁴⁸ *Annus, E.* Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole, 598.

⁴⁹ *Põldvee, A.* Paar rännakut Eesti kirjandusajaloo koiduhämaruses, 553, 554.

stooriumi fondis leidub üksik irdlet (arvatavasti kunagi eksisteerinud Benderi-Heidrichi aabitsa käsikirjast), mis on kirjutatud J. E. Benderi käega (lisa 2).⁵⁰ Irdleht on ainus säilinud leht arvatavasti paljudest üksikutest lehtedest koosnenud lähetisest. Lehe pöördel on kirjas adre-saat või adre-saadid — konsistooriumi assessor(id) ning saatjaks J. E. Bender. Samas on kuupäev — 19. juuli 1688.

Tekst lehe algul kõlaks järgmiselt: «Minu poolt üleantud seisukoht (sentiment) eestipärase loomuliku lugemis- ja kirjutamisviisi nagu ka laulude ekstraktjärjestuse ja korrigeerimise kohta, nagu ma näen, ei ole tähelepanu leidnud: siinkohal kordan ja kinnitan, et ma [oma seisukohast] ei loobu ega teegi seda, kuni midagi parandatut pole õpetusse sisse vii-dud.» Tekstile järgneb aabitsa esitus, kusjuures pealkirjaks on «ABC ja katekismuse raamat». Siit ongi esimest korda leida nimetus aabitsaraa-matule — aabits-katekismus. See on omal ajal kajastunud ka A. Saareste arutluses.⁵¹ Pealkirja kõrvale on J. E. Bender teinud märkuse: «NB. das *h* ist weder hie[r]her noch hindern nötig» (*h* ei ole siin ega lõpul vajalik). Suurtähtede esituse juhatab sisse lause: «Suur ABC (s. t. suurtähed alfabeedis); tõelised tähed, kõik nimeliselt ja substantiaalselt, algusest.» Tähestikus on säilinud *c*, *f*, *q*, *z*. Järgnevad väiketähtedest tähestik ja eraldi täishäälikud. Täishäälikutest tituleeritakse lihtsateks

viit — *a*, *e*, *i*, *o*, *u*. Teisena esitatakse kahekordsed täishäälikud ^e*a*, *ai*, *aa*, *ei*, *u*, *ij*, *œ*, *oi*, *äi*, *ui*. Edasi on esitatud kaashäälikud ning seejärel (täis- ja kaashäälikust koosnevad täheühendid («copuliert Art»).

Järgnevas on püütud kirja panna see ühine, mis leidub Benderi aabitsa käsikirjas ja Kopenhaageni 32-leheküljelises aabitsas.

1) Mõlemal puhul tituleeritakse aabitsat aabits-katekismuseks. Sellise nimetuse on tinginud viienda ristiusu peatüki lõpus olev pikem küsi-miste-kostmiste osa, mis tavapäraselt on aabitsast välja jäetud ning otseselt katekismuse kui raamatu juurde kuulub. Aabitsates piirdu-takse vaid kristliku õpetuse viie peatüki ja kõige tähtsamate palvete esitami-sega ilma küsimuste ja vastusteta.

2) Tähestikus ei ole täppidega tähti ning Benderi käsikirjas ei ole neil veel omaette tähenimetustki, vaid nad on «kahetähelised täishääli-kud». Kopenhaageni raamatus ei ole neid samuti tähestikus, kuigi vöör-tähed on siin välja jäetud. Tähestiku esitamisel rõhutas Bender eriti: «wirkliche Buchstaben, nomina propria und substant», mis annab tun-nistust kindlast vastukaalust Forseliuse aabitsa tähestikule, kus on saksa keele seisukohalt kaks ränka viga — nõrgad klusiilid tähestikust välja jäetud ja sisse võetud täppidega tähed, millel saksa keele seisu-kohalt isegi kirjatähe nime ei ole.

3) Kopenhaageni aabitsasse pole ühtki uut tähte sisse toodud. For-seliuse aabitsale aga heideti Tallinna konsistooriumis ette, et kiiruga on tähestikku uusi tähti toodud (eks need olidki *ä*, *ö* ja *ü*, millel nelja ülejäänud aabitsa tähestikus koht olemas, kuigi mitte tänapäeva eesti tähestiku järjestuses).

4) Kaashääliku- ja täishäälikuühendid on mõlemas antud ühtmoodi ja samas järjestuses (võrdle joon. 13 ja lisa 2). L. Andresen on nimeta-nud seda heaks meetodiliseks võtteks, kuigi ei ole arusaadav, mille poo-lest on nende ühendite järjestus meetodiliselt parem koondkõidete aabit-sate samast tekstist.

Seega tõendab leitud irdleht, et Bender koos Heidrichiga oli tegemas aabitsat, mida Rosenplänter on kirjeldanud: «lk. 1 — tähestik ja difton-gid, lk. 2 — AB = ab, lk. 3 — ühesilbilised sõnad, lk. 4—10 — viis

⁵⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 736:2, l. 24p.

⁵¹ Saareste, A. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest, 10.

peatükki seletustega, kusjuures sõnad silbitatud, lk. 11—14 — hommiku-, õhtu- ja söögipalved, lk. 15 — meeste ja naiste nimed, araabia ja rooma numbrid, lk. 16 — pilt, millel on kujutatud kukk kahe õpilase ja kahe tibuga.»⁵² Huvitav on siin ka pildi kirjeldus, sest see ühtib Kopenhaagenis säilinud aabitsate pildiga. Kuidas aga 16-leheküljelisest aabitsast täpselt poole paksem sai, sellest on kirjutanud U. Masing: «3. oktoobril 1688 on saadud Stockholmist (ilmselt piiskop J. Gerthilt kui Eestimaa konsistoriumi vaimulike raamatute tsensorilt) luba trükkida väike lauluraamat vahelmises [medium] kirjaviisis ja kokkulepitud kombel. 2. novembril 1688 teatas Chr. Brendeken, et tal ei ole veel õiget aabitsa trükiluba, kuid ta on seda juba trükkima asunud, kuna küsitakse. Ta teatab veel, et endisi on vähe järel, uusi vaja koolilastele ning on karta, et põhjaestikeelset aabitsat ka Riias trükitakse. Talle vastatakse, et veel pole lõplikku otsust ortograafia kohta, seepärast trükkigu endisel kombel väike käsiraamat ja aabits. 28. detsembril 1688 ei olevat veel midagi valmis, mida päris uskuda ei tohiks, sest 1688 on ilmunud Tallinnas aabits, mida kirjeldas Rosenplänter. Võib-olla et see ei olnud veel see päris uus aabits, millele 23. jaanuaril 1689 otsustatakse lisada väike kompendium, tulus lisa, vahelmises kirjaviisis.»⁵³ Kas mitte selle kompendiumi lisamisega pole aabits täpselt poole oma mahust koos nimetusega «aabits-katekismus» juurde saanud. Kompendiumi üks osa arvatavasti on ka Kopenhaageni aabitsa tekstis leiduv pikem tsitaatide kogum, kus esineb seitse surmapattu ja muu, mida üheski J. Hornungile omistatud trükitud teoses ei ole.

Huvitav on märkida sedagi, et Kopenhaageni aabitsa kompendiumi ja 1689. aastal mediumkirjaviisis Tallinnas trükitud «Wehhemb Catechismuse» sisus on samuti kokkulangevusi. Nii on mõlemas samas järjestuses käsitletud H. Stahli käsiraamatust pärit pihiküsimusi ning laste, sulaste, tüdrukute, päiliste, töötajate ja teoliste kohustusi.

Lõpetuseks

Võib konstateerida, et kui heal keelelisel tasemel Kopenhaageni 32-leheküljeline aabits L. Andresenile ka ei tundu, ei ole see aabits sugugi originaalselt Forseliusele kuuluv, küll aga kaudselt võib seda pidada Forseliuse aabitsate malli järgi hiljem kohendatud ja parandatud aabitsaks, mille algseteks autoriteks on suure tõenäosusega Bender ja Heidrich. Ei saa tõsiselt võtta ka selliseid L. Andreseni väiteid, nagu oleks J. Fischeri trükikojas trükitud mingeid vanu aabitsaid, mida veel 1694 ja 1698 seal välja anti ning millel kõigil Forseliuse uuenduste silmaga nähtavad tunnused juures — ei versaale ega võõrtähti. Märgitagu veel, et sõnade silpideks jaotamisel on lähtunud Forseliuse printsiipidest kõigis viies säilinud vanimas aabitsas.

Esitanud R. Helme

Toimetusse saanud
3. V 1991

⁵² *Rosenplänter, J. H.* Bibliotheca esthonica. — KM KO, OES, mapp 315, l. 66.

⁵³ *Masing, U.* Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest, 741.

Väljavõte piiskop J. Jheringi vaimulikust publikaadist 28. augustist 1642*

Wir haben auch dem Colligenten ernstlich anbefohlen / daß er in allen Gesinden sol auß dem mit gegebenen Ehnstnischen ABC Büchlein den einfältigen Bawersleuten die Stücke des Christenthumbs und tägliche Gebete fürlesen / auch Christliche Gesänge für singen [...]

Postscriptum punkt 8 : Ihnen mit höchstem fleiß und gebührender moderation das außgegangene Ehnstnische ABC Büchlein commendiren, und daß die Auffzüglinge in den Hofen und Pastoraten gehalten werden / darinnen zu lesen lernen.

* EAA, f. 1187, n. 1, s. 315, l. 27, 28.

Eestimaa konsistooriumi direktori, Väike-Maarja pastori Johan Engelhard Benderi kiri Tallinna Eestimaa konsistooriumi assessorile, Keila pastorile Anton Heidrichile 19. juulist 1688*

Mein auff Begehren übersandtes Sentiment wegen des natürlichen Estnischen Lehns- und Schreibarts wie das Extract-Ordnung und Correction der Lieder, wie Ich sehe, daß nicht observiert worden, repetiere hie[r]mit und gtestire, daß daher nicht abgehen kan und werde bis wasbesters beigebracht wird:

A B C und Catechismus Buch. NB! das h ist weder hie[r]her noch hindern nötig Das groß ABC (wirkliche Buchstaben alle nomina propria und substant anfangen)

ABCDEFGHIJKLMNQRSTUWZ

DAS KLEINE abc abcdefghiklmnopqrstuwz

Selbstlautende Buchstabe

1. Einfache a. e. i. o. u.

2. gedoppelte a^e, ai, aa, ei, u^e, ij, œ, oi, äi, ui

Mitstimmende Buchstabe

b.c.f.g.h.k.l.m.n.p.q.r.s.t.w.z.

Buchstaben copuliert Art

ab eb ib ob ub	ach ech ich och uch
ad ed id od ud	af ef if of uf
ag eg ig og ug	ak ek ik ok ick aks eks iks oks uks
al el il ol ul	am em im om um
an en in on un	ap ep ip op up
ar er ir or ur	as es is os us ast est ist ost ust
at et it ot ut	aw ew iw ow uw
ba be bi bo bu	da de di do du
fa fe fi fo fu	ga ge gi go gu
ha he hi ho hu	ka ke ki ko ku
la le li lo lu	ma me mi mo mu
na ne ni no nu	pa pe pi po pu
ra re ri ro ru	sa se si so su
ta te ti to tu	wa we wi wo wu

* EAA, f. 1187, n. 2, s. 736 : 2, l. 24.

DIE DREI JAHRHUNDERTE ALTEN ESTNISCHEN ABC-BÜCHER

Im Jahre 1928 hatte man die fünf estnischen Abc-Bücher, die bis heute die ältesten geblieben sind, aufgefunden — zwei in der Bibliothek der Universität zu Lund und drei in der Königlichen Bibliothek zu Kopenhagen. Im Jahre 1929 hatte A. Saareste drei von diesen Büchern in Tartu gesehen — zwei zusammengebundene Abc-Bücher von Lund (die Erscheinungsjahre 1694 und 1698) und ein einzelnes Abc-Buch von Kopenhagen (ohne angemerkttes Erscheinungsjahr). Er stellte fest, daß der Autor der 22—24seitigen Abc-Bücher von Lund Bengt Gottfried Forselius, und der Autor des 32seitigen Abc-Buches von Kopenhagen offensichtlich Johann Hornung ist.

Der nächste Forscher, E. Oissar, stellte fest, daß zwei zusammengebundene Abc-Bücher von Kopenhagen (eins trägt das Datum vom Jahre 1741) den Abc-Büchern von Lund ähnlich und die Nachdrücke der letzteren sind. A. Saareste, A. Cederberg, H. Pürkop, E. Oissar und V. Altoa waren der Meinung, daß der Autor dieser Abc-Bücher B. G. Forselius ist. Im Jahre 1970 verhielt sich H. Treumann zur Autorschaft von B. G. Forselius skeptisch; aber im Jahre 1983 hat Prof. L. Andresen die Autorschaft von B. G. Forselius fest bestätigt. Dazu wurde anlaßgebend die erste Seite des nordestnischen Abc-Buches von Lund, das unvollkommene Alphabet in allen vier ähnlichen Abc-Büchern.

In dieser Forschung stellte die Autorin einen Fehlgriff des Druckers fest, wodurch das erste Blatt des Abc-Buches auf das letzte Rückblatt gedruckt wurde. Auf Grund dieses Druckfehlers kann man feststellen, daß alle ähnlichen Abc-Bücher nach einer Methodik zusammengestellt wurden und daß die erste Seite des Abc-Buches im nordestnischen Dialekt in Wirklichkeit die dritte ist. Das richtige erste Blatt wurde in diesem Abc-Buch wegen eines Druckfehlers am Ende des Buches untergebracht.

In der heutigen Forschung stellt die Autorin fest, daß man alle fünf aufbewahrte älteste estnische Abc-Bücher nach einem Modell verfaßt hat. L. Andresen hat sie einander gegenübergestellt. In diesen Abc-Büchern hat man dem Lesenlernen mehr Raum gelassen, als zum Beispiel in den Abc-Büchern der anderen Länder dieser Epoche. Es ist ganz sicher, daß der Autor dieses Modells B. G. Forselius gewesen ist.

In den Abc-Büchern sind alle von Forselius eingeführten und aus Archivquellen bekannten Neuerungen ersichtlich, so: eine andersartige Bezeichnung von Buchstaben, die Beseitigung aus dem Abc-Buch einiger Buchstaben (*c, f, q, v, x, y, z*) samt Versalbuchstaben; die Einführung neuer Buchstaben (*ä, ö, ü*) sowie die Anpassung der Schreibweise an die Aussprache der Esten.

Zur Abhandlung gehören 13 Abbildungen aus verschiedenen Abc-Büchern: Abb. 1—4 gehören zu allen fünf erhaltenen ältesten estnischen Abc-Büchern; Abb. 5—10 sind nach deutschem Beispiel verfaßte Abc-Bücher aus Deutschland, Finnland, Schweden und Lettland; Abb. 11, 12 sind eigenartige Abc-Bücher aus Schweden; Abb. 13 für Leseunterricht — ein Teil von estnischen und dänischen Abc-Büchern; und zwei Beilagen: erstens — über das Erscheinen des Abc-Buches in Nordestland im Jahre 1642 und zweitens — Archivquellen zur Verfassung des Abc-Buches in Tallinn im Jahre 1688.

Лийви ААРМА

ОБ ЭСТОНСКИХ АЗБУКАХ 300-ЛЕТНЕЙ ДАВНОСТИ

Из старейших эстонских азбук до наших дней дошло пять экземпляров. Обнаружены они в 1928 г. — две в библиотеке Лундского университета (Швеция) и три в Королевской (Копенгагенской) библиотеке (Дания). Две лундские азбуки от 1694 и 1698 гг. (в одном переплете) и одну копенгагенскую, вероятно, конца XVII в. видел в 1929 г. в Тарту языковед А. Сааресте. Он пришел к выводу, что автором лундских азбук является Б. Г. Форселиус, а автором копенгагенской — И. Горнунг. Исследователь Э. Ойссар, изучив остальные две копенгагенские азбуки от 1741 г. (тоже в одном переплете), нашел, что они идентичны с лундскими и являются повторным

изданием последних. А. Сааресте, А. Цедерберг, Х. Пюркоп, Э. Ойссар и В. Алттоа считали автором всех четырех одинаковых азбук Б. Г. Форселиуса. Х. Треумани не совсем разделяя их уверенность (1970), а Л. Андресен полностью ее отрицал (1983). Их сомнения были вызваны двумя причинами: тем, что первая страница лундской северозэстонской азбуки начиналась против обыкновения не алфавитом (он попал на 10-ю страницу), и тем, что алфавит всех четырех азбук был неполным. В результате нынешнего исследования выяснилось, что первая страница попала по ошибке печатника в конец азбуки.

В статье все пять азбук рассматриваются как составленные по единой методике. Обучению чтению уделено в них больше внимания, чем в других азбуках того времени (например, в финских).

Автором четырех одинаковых азбук без сомнения является Б. Г. Форселиус. Это утверждение доказывают все присутствующие в его азбуках нововведения, о которых упоминают архивные источники. Так, Б. Г. Форселиус убрал из старого алфавита ряд букв, чуждых эстонскому языку (с, f, q, v, x, y, z), а также заглавные буквы, затруднявшие, по его мнению, обучение чтению. В то же время он ввел в алфавит новые буквы (ä, ö, ü) и на письме стал придерживаться манеры произношения слов эстонским крестьянином (Prophet — Rowet, Christus — Kristus и т. д.).

Статья проиллюстрирована 13 рисунками и двумя приложениями (из архивных материалов). Показаны образцы старейших эстонских азбук (рис. 1—4); титульные листы немецкой, двух шведских, трех финских и латвийской азбук без названия «Азбука» (рис. 5—10); титульные листы двух азбук с названием «Азбука» (рис. 11, 12); упражнения со слогами из эстонской и датской азбук (рис. 13). В первом приложении приводится руководство, как пользоваться эстонской азбукой от 1642 г., во втором — первая страница эстонской азбуки от 1688 г., составленной пасторами из Вайке-Маарья и Кейла.